

I. О. Демуз

Церковно-археологічні товариства і установи України XIX – початку XX ст.: сучасна вітчизняна історіографія

У статті проаналізовано сучасні напрацювання вітчизняних дослідників, присвячені діяльності церковно-археологічних товариств і установ України XIX – початку XX ст., розкрито тематичне спрямування студій, виділено перспективні напрямки для подальшого дослідження проблеми.

Ключові слова: церковно-археологічне товариство, церковно-археологічний комітет, давньосховище, археологія, пам'яткознавство, музеєзнавство, охорона пам'яток культури, сучасна історіографія.

В статье проанализированы современные наработки отечественных исследователей, посвященные деятельности церковно-археологических обществ и учреждений Украины XIX – начала XX в., раскрыто тематическое направление студий, выделены перспективные направления для дальнейшего исследования проблемы.

Ключевые слова: церковно-археологическое общество, церковно-археологический комитет, древлехранилище, археология, памятниковедение, музееведение, охрана памятников культуры, современная историография.

This paper examines current achievements of national researchers on the activities of the church and archaeological societies and institutions of Ukraine XIXth – early XXth century, thematic orientation of studies are covered, perspective directions for future research of a problem are identified. It was established that this subject was studied only fragmentally in modern historical science; due to the territorial and geographical framework of these centres a number of problems on their history remained unresolved.

It is noted that K. K. Krainiy, S. Z. Zarembo, L. V. Bazhenov, U. S. Zemskiy, I. A. Karsim, V. I. Ulyanovsky and some other modern scientists were engaged in the history of the church and archaeological societies of this chronological period. It is proved that one of the features of modern period of historical science was regionalization in the study of church archeology centers that from the one hand deepens the study of a particular union, involving the analysis of local sources, from the other hand, on the contrary, makes it impossible to create a

synthetic work on all church and archaeological societies and institutions that functioned in Ukraine in the XIXth – early XXth centuries.

Attention is focused on that fact that from existing church archaeological societies in XIXth – early centuries in Ukraine the activity of Church and Archaeological Society at the Kiev Theological Academy in modern historical science was studied deepest, sufficient attention is also paid to Podilskyi eparchial historical and statistical committee (later – the society); The history of Kherson church archaeological society, Chernihiv church archaeological committee, Kharkiv church and archaeological society was presented in the context of broader related issues.

The activities of Volyn church archaeological society and Poltava church archaeological committee remained almost unexplored. It was noted that historical science has the main issue - the creation of synthesis of general historical research on the history of the church and archaeological societies and institutions in Ukraine in the XIXth - early XXth centuries.

Key words: a church and Archaeological Society, church and archaeological committee, ancient document repository, archeology, study of monuments, museology, conservation of cultural monuments, modern historiography.

У Російській імперії загалом і Україні зокрема у XIX – на початку XX ст. функціонували церковно-археологічні товариства й установи, що займалися охороною пам'яток культури. Зокрема, як відзначала російська дослідниця І. І. Комарова, існувало дві групи таких об'єднань: церковно-археологічні товариства (ЦАТ) і церковно-археологічні комітети (ЦАК) [16, с. 83]. Зазначені осередки займалися: 1) пошуково-охоронною діяльністю, що полягала у виявленні, описі та збереженні матеріальних і писемних пам'яток, головним чином монастирів, духовних навчальних закладів і єпархіальних установ, а також пам'яток архітектури (давніх храмів, каплиць, кладовищ); 2) вивченням церковного життя окремого регіону (опис церковно-релігійного побуту, місцевих релігійних звичаїв і обрядів); 3) пропагандою історико-археологічних знань у середовищі духовенства; 4) видавничою роботою. При окремих об'єднаннях створено давньосховища, які були "центрами збереження рухомих пам'яток". В Україні у XIX – на початку XX ст. діяли: 1. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет (м. Кам'янець-Подільський, 1863–1903 рр.; з 1903 р. реорганізовано в товариство); 2. Церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії (з 1872 р.); 3. Волинське церковно-археологічне

товариство (м. Почаїв, з 1894 р.; мало відділення у Луцьку та Володимирі-Волинському); 4. Херсонське церковно-археологічне товариство (з 1904 р.); 5. Полтавський церковно-археологічний комітет (з 1906 р.); 6. Чернігівський церковно-археологічний комітет (з 1906 р.); 7. Харківське церковно-археологічне товариство (з 1912 р.); 8. Таврійське церковно-археологічне товариство (м. Сімферополь, 1913 р.); 9. Сімферопольський церковно-археологічний комітет (м. Сімферополь, 1914 р.).

Історія церковно-археологічних товариств і установ України XIX – початку XX ст. ще містить в собі значну ділянку недосліджених тем і, хоча сучасні дослідники намагаються розкрити окремі епізоди роботи цих об'єднань у руслі археології, пам'яткознавства, музеєзнавства тощо, все ж таки у вивченні багатьох аспектів залишається значна кількість "білих плям". Тому актуальність цієї проблеми визначається не лише створенням узагальнюючого дослідження з історії церковно-археологічних товариств і установ України, а й, у першу чергу, необхідністю історіографічної оцінки вже існуючих публікацій, виділення перспективних тем для майбутнього.

У розрізі цього метою даної статті є аналіз наукових напрацювань сучасних вітчизняних дослідників з проблематики діяльності церковно-археологічних товариств і установ України XIX – початку XX ст. Однак слід наголосити на тому, що у цій статті нами не будуть розглядатися наукові розвідки, присвячені питанню функціонування зазначених об'єднань у Криму (зокрема, Таврійського церковно-археологічного товариства та Сімферопольського церковно-археологічного комітету).

Отже, першу спробу в сучасній історіографії відтворити історію Київського церковно-історичного та археологічного товариства (далі – КЦІАТ) (діяло при Київській духовній академії) (далі – КДА) й дати належну оцінку діяльності його членів у справі дослідження та збереження давніх українських пам'яток, зробив С. З. Заремба [11]. Так, Товариство, створене у 1872 р., мало назву Церковно-археологічної комісії, перейменоване згодом у Церковно-археологічне товариство, а в 1901 р. – у Церковно-історичне та археологічне товариство; припинило діяльність у 1919 р. С. З. Заремба дослідив склад даного осередку, його структуру, внесок окремих найактивніших членів товариства у вивчення церковної історії, археології, пам'яткознавства тощо; подав дані про музей церковних старожитностей і роботу бібліотеки. Спочатку, як відзначив С. З. Заремба, "... товариство

займалося винятково вивченням і систематизацією рукописних творів, інших пам'яток, які надійшли з академічної бібліотеки до музею. Згодом активно почало проводити обстеження, огляди давніх церков, монастирів (і не тільки Києва), вивчення їхніх архівів, пам'яток мистецтва, церковного начиння" [11, с. 85]. Дослідник охарактеризував доповіді, які читалися на засіданнях, практичну роботу щодо зібрання колекцій, експонатів, стародруків, використавши при цьому оригінальні джерела Київських архівів, звіти і статут товариства.

У 1995 р. була опублікована авторська монографія з історії розвитку українського пам'ятокознавства [12], де в розділі "Наукові товариства України та пам'ятокознавство" (с. 102–117) значна увага приділена саме Київському церковно-історичному та археологічному товариству, історія якого подана у більш розгорнутому вигляді. Про Всеросійські археологічні з'їзди, що проводилися на території України і в яких активну участь брали члени гуманітарних наукових товариств, у тому числі КЦІАТ, йдеться у наступному розділі монографії (с. 123–142). С. З. Заремба поінформував читачів також про Кам'янець-Подільський єпархіальний комітет і Полтавський церковний історико-археологічний комітет.

Дослідження історії Київського церковно-історичного та археологічного товариства продовжив К. К. Крайній, науковий доробок якого, як на наш погляд, вагомий – це і монографії [19; 26], брошура [20], статті, матеріали численних конференцій [21; 23–25; 27–31] і дисертаційне дослідження [22]. Однак у науковій літературі зустрічаємо й доволі специфічну оцінку монографії К. К. Крайнього [19], подану В. Ульяновським і О. Панчук. Так, автори зазначили, що "уже перший узагальнювальний розділ "Нарис з історії ҚДА (1819–1920 рр.)" (с. 14–36) дещо розчаровує своєю рафінованою нарисовістю, опертою поспіль на кілька праць... Загальний стиль автора залишається незмінним і в біографічних нарисах про вченого – вони так само мають біографічно-нарисовий фактологічний характер. Автор перебуває в полоні картографії автобіографічних записок Петрова, а також спогадів В. Рибінського й В. Дурдуковського, які здебільшого переказуються. Попри заявлене використання документації з архівів ҚДА, ЦАМ та самого Петрова, дослідник лише в кількох випадках їх насправді використовує, натомість постійно послуговується працею В. Л. та Н. Д. Микитасів... Загалом робота К. Крайнього виконує функцію популяризації знань про істориків Церкви... Проте "класична" життєписність перетворює

матеріал на розширену хроніку життя" [34, с. 15]. В. Ульяновський і О. Панчук звинуватили К. Крайнього в "українізації" самого М. І. Петрова (вченого, професора Київської духовної академії, багаторічного секретаря Товариства, фундатора Церковно-археологічного музею) та усіх напрямів його діяльності через розповідь першого про Українську Православну Церкву, якої в часи діяльності діяча просто не існувало. "Ця інвектива дещо нівелюється у двох наступних працях автора (К. К. Крайнього – І. Д.), присвячених Церковно-історичному та археологічному Товариству і Церковно-археологічному Музею при КДА. Дослідник не відходить від описового методу та принципу прямої хронологічної послідовності у викладі здобутих фактичних матеріалів" [34, с. 15].

Проте наукові доробки В.І. Ульяновського та його колег у вивченні історії КЦІАТ не менш вагомі. Зокрема, у ґрунтовній статті В. Ульяновського і О. Панчук "Микола Петров: портрет у часовій перспективі та різних інтер'єрах" подано як історіографічні питання вивчення життя і діяльності вченого, так власне й історичні. Авторами представлено характеристику публікацій про М. І. Петрова у розрізі біографістики й персонології, у тому числі й відзначено роль ученого у створенні ним Церковно-археологічного музею і Київського церковно-археологічного та історичного товариства. Досить детально автори проаналізували розвідки, створені ще за життя вченого його учнями, прихильниками, просто – публіцистами (М. Дашкевичем, В. Дурдуківським, С. Єфремовим), які, в основному, звертали дослідницьку увагу власне на творчий спадок М. І. Петрова в галузі українського літературознавства. Сучасні дослідники констатували наявність поодиноких публікацій радянських учених про літературознавчий спадок М. І. Петрова, які доповнювалися однотипними відомостями в численних енциклопедичних виданнях, а також відзначили повернення істориків уже незалежної України до вивчення багатоманіття поглядів і діяльності М.І. Петрова [39].

Вагомий внесок у популяризацію інформації про КЦІАТ мають мемуари самого М. І. Петрова, перша частина яких побачила світ ще у 1918 р. на сторінках видання міністерства сповідань при гетьманському уряді "Віра та держава" (№№ 5, 7, 10, 11), на що вказує К.К. Крайній [22, с. 15]. Повне видання спогадів було здійснене лише в незалежній Україні у 1997 р. у 1-му випуску збірника праць "Просемінарій: медієвістика, історія Церкви, науки і культури" з післямовою В. І. Ульяновського [35]. У 2003 р. Вийшла друком підготовлена В. Ульяновським та І. Карсим книга

творів М. Петрова з фондів Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, в якій вміщено його праці: "Перші спроби історіографії української літератури" (самоаналіз власної творчості на терені українського літературознавства" [34, с. 70]) з додатками листування автора з низкою адресатів (с. 70–105), мемуарні "Воспоминания старого археолога" (с. 106–143); дані спогади є унікальними: в них розкривається процес творення історико-церковної школи КДА від зародження до ліквідації (1872–1919 рр.), а також Церковно-археологічного товариства та Церковно-археологічного музею. "Нині ці спогади – першоджерело для атрибуції експонатів із цього колись багатющого музейного зібрання. Змальовано також цікаве і непросте життя вченої корпорації КДА і позаакадемічних членів ЦАТ на особистісному рівні та в контексті міжлюдських стосунків. ... "Воспоминания старого археолога" репрезентують в усій повноті "антропологічний зріз" історико-церковної науки в Києві майже за півстоліття" [34, с. 106]. У книзі вміщено також "Воспоминания и переписка с разными лицами (1840–1882 гг.)" М. І. Петрова (с. 144–299), що являє собою поєднання мемуарів з листуванням; а також – "Воспоминания о преосвященном Филарете (Филаретове), бывшем ректоре Киевской Духовной Академии (1860–1878 гг.)" (с. 300–312), який "був "добрим генієм" Церковно-археологічного музею і першим головою Церковно-археологічного товариства" [34, с. 300], містяться також "Воспоминания о высокопреосвященнейшем Димитрии (Ковальницком), архиепископе Херсонском и Одесском" (с. 314–331).

Не менш вагоме значення для історичної науки має дисертація С. В. Сохань [37] зі спеціальності книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство, що являє собою ґрунтовне дослідження життєвого та творчого шляху М. І. Петрова. У праці висвітлено особливості та творчості заснування і функціонування КЦІАТ та Церковно-археологічного музею, існування історико-церковної школи при КДА. Враховуючи спеціальність даної роботи, розкрито науково-організаційну та суспільно-громадську діяльність ученого, його бібліотечну та археографічну роботу в галузі вивчення старожитностей і рукописно-книжкової спадщини, внесок у розвиток камеральної та едиційної археографії і книгознавства. Окремий параграф дисертації (параграф 2.3) присвячено саме КЦІАТ і ЦАМ, зокрема їхній археографічній та музейній діяльності.

Історію формування та подальшу долю рукописного зібрання Київського церковно-історичного та археологічного товариства досліджували сучасні науковці Є. К. Чернухін і Л. В. Шаріпова

[42–43]. Зокрема, співробітниця Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського Л. В. Шаріпова дослідила історію формування і долю рукописного зібрання музею після його ліквідації; стаття Є. К. Чернухіна присвячена грецьким документам з рукописних зібрань НБУВ. Л. В. Шаріпова стверджувала, що основний масив зібрань Церковно-археологічного музею складали рукописи, вилучені з фондів старої академічної бібліотеки КДА, а також деяких церковних, монастирських та особистих зібрань Почаївської лаври, Мелецького, частково – Микільського Пустинного монастирів, професорів Духовної академії, крім того, рукописів, подарованих безпосередньо музею чи придбаних ним [43, с. 124]; авторкою висвітлено процес упорядкування рукописної колекції музею М. І. Петровим, який складав її наукові описи, причому, на думку Л. В. Шаріпової, "... вищезгадані описи колекції рукописів ЦАМ і дотепер є основними найповнішими систематичними обліковими документами зібрання, що знаходиться у відділі рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України, а також єдиним каталогом цього зібрання, що його використовують дослідники в процесі своєї роботи на пошуковій стадії" [43, с. 126].

Опису грецьких рукописів з зібрання Церковно-археологічного музею належить чільне місце і в фундаментальному каталозі, випущеному в 2000 р. спільними зусиллями ІР НБУВ, Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, Інституту історії України та Гарвардського університету Дамбартон-Окс. У каталозі представлено 455 грецьких рукописів з фондів ІР НБУВ, Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника та Центрального державного історичного архіву України в Києві. До каталогу додані фотографічні знімки окремих найбільш цінних рукописів [10]. Як відзначає у передмові до каталогу Є. К. Чернухін, ядром нинішнього корпусу грецьких рукописів у НБУВ є документи з Церковно-археологічного музею КЦІАТ та бібліотеки при КДА [10, с. 11]. Іконописним збіркам присвячені роботи І. В. Шульц [44]. Загалом, як бачимо, наявні наукові роботи висвітлюють лише окремі питання, пов'язані з діяльністю Товариства, переважно – музеєзнавчого та мистецтвознавчого характеру. Крім того, як відзначав К. К. Крайній, тенденція приділяти більшої уваги музею та його колекціям, ніж самій історії Київського церковно-історичного та археологічного товариства, є характерною рисою сучасних дослідників [22, с. 29].

Про КЦІАТ і його музей в останній період їхнього існування (1917–1920) і подальшу долю колекцій останнього писав у моно-

графії О. Нестуля [33]. З нагоди 130-ї річниці Київського церковно-археологічного музею наприкінці 2002 р. був складений та виданий каталог, до якого увійшли всі цілі експонати музею, які зараз зберігаються в музейних і наукових установах України [15].

У зв'язку з розвитком останнім часом в українській гуманітаристиці таких напрямів, як регіональна історія, історичне краєзнавство та пам'яткознавство, почастишало вивчення, в контексті даних напрямів, й історії регіональних церковно-археологічних наукових товариств і установ. У розрізі зазначеного важливе значення має дисертаційне дослідження І. А. Карсим, у якому об'єктом дослідження стала церковна археологія як науковий напрям, діяльність наукових церковно-археологічних установ України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., їхній концептуально-теоретичний і науково-практичний доробок, наукові видання і церковно-археологічні музеї. Авторкою вивчено внесок цих наукових товариств і установ у розробку питань церковної археології, пам'яткоохоронної роботи, краєзнавства і пам'яткознавства; охарактеризовано внесок профільних музеїв у виявлення, збирання, вивчення, публікацію та охорону пам'яток, розкрито особливості їхньої фондової роботи (процеси створення основних музейних колекцій, процеси систематизації, класифікації, атрибуції і збереження експонатів тощо). Так, І. А. Карсим виділила чотири основні напрями діяльності названих установ: перший – виявлення, опис і охорона речових та писемних пам'яток, головним чином архівів монастирів, духовно-навчальних закладів і єпархіальних установ, а також пам'яток архітектури та предметів церковного начиння; другий – вивчення церковного життя певного регіону (дослідження зовнішнього і внутрішнього розвитку місцевого церковно-релігійного життя, місцевих релігійних звичаїв і обрядів); третій – пропаганда історико-археологічних знань, переважно серед духовництва та інтелігенції, чому сприяло і створення церковних давньосховищ і музеїв; четвертий – видання наукових доробків установ [14, с. 57]. На нашу думку, важливою заслугою І. А. Карсим є така систематизація діяльності церковно-археологічних установ України, адже попередні дослідники не створювали подібних узагальнюючих класифікацій, вивчаючи лише окреме товариство чи установу (проте такі типологізаційні критерії зустрічаємо вже і в попередніх науковців, зокрема, у публікації згаданої нами дослідниці І. І. Комарової [16]).

Так, І. А. Карсим звернула увагу на такі відомі на той час установи, як КЦІАТ і музей при Київській духовній академії, Пол-

тавський церковний історико-археологічний комітет з давньосховищем при ньому, Волинське церковно-археологічне товариство з давньосховищем, Чернігівська церковно-археологічна комісія при єпархіяльному давньосховищі та ін. Однак першою установою подібного типу в Україні назвала саме Подільський єпархіяльний історико-статистичний комітет, утворений у 1865 р. у Кам'янці-Подільському, коротку історію якого й подала у дисертаційному дослідженні, причому дослідниця зацентрувалася на тому, що у перші роки діяльності йому відводилася роль винятково "вузько-спеціалізованого громадського товариства" [14, с. 59] з подальшим розширенням його функцій, можливостей і повноважень ("... на початку 90-х років завдяки діяльності голови Комітету архієпископа Димитрія, Ю. Й. Сіцинського і М. І. Яворовського ... (комітет) перетворився на представницьке товариство" [14, с. 62]). При цьому І. А. Карсим наголосила на відмінній ролі діяльності членів даного Комітету (Товариства) від інших церковно-археологічних установ України даного періоду, що полягала у тому, що подільські вчені не обмежувалися лише церковно-археологічними дослідженнями, збиранням і публікацією церковно-історичних пам'яток і документів з історії краю, а й зробили багато для вивчення історії єпархії – церковної і світської, для систематичного збирання і публікації статистичних даних про Подільську єпархію [14, с. 64].

Другим товариством, історію якого дослідниця висвітлила на сторінках дисертації, було Церковно-історичне та археологічне товариство при КДА. Характерним є те, що І. А. Карсим залучила значну кількість як першоджерел, так і нових архівних справ про даний осередок, відомості про нього виклала на достатній кількості сторінок (с. 64–90), проте, як на наш погляд, до того часу його історія вже була представлена в інших наукових публікаціях (зокрема, розвідках К. К. Крайнього та ін.). Однак внесок І. А. Карсим у вивчення цього осередку також оцінюється як вагомий і об'єктивний.

Значно менше уваги на сторінках дисертації приділено роботі православного Свято-Володимирського братства, створеного 1887 р. у м. Володимирі-Волинському, Волинського церковно-археологічно-готовариства (м. Житомир, з 1893 р.), Полтавського церковного історико-археологічного комітету тощо, проте було відзначено їхній величезний внесок у розвиток церковної археології, музейництва, краєзнавства та етнографії. При цьому авторкою досить ґрунтовно висвітлено питання комплектування і змісту роботи церковно-археологічних музеїв в Україні у 70-х рр. XIX –

на початку ХХ ст., їхній фондовій і науковій, експозиційній роботі, використанню музейних зібрань в освіті тощо, чому присвячено цілий розділ дисертації. Так, дослідниця деяку слабкість у роботі подібних установ пояснювала певною віддаленістю від центральних потужних наукових центрів країни [14, с. 92].

У розрізі регіоналістики звертає на себе увагу низка досліджень, виконаних або при вищих навчальних закладах, або в центрах, лабораторіях, громадських організаціях науковцями, які розробляють, і досить глибоко, питання історії на місцевому рівні, у тому числі й історію товариств і установ церковного спрямування, що займалися питаннями археології, краєзнавства, археографії, етнографії, пам'яткоохоронною діяльністю в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. Так, наприклад, В. С. Прокопчук, І. С. Винокур, Л. А. Коваленко, Л. В. Баженов та ін. належать до когорти подільських краєзнавців; вони є членами Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському державному педагогічному університеті, який (Центр) розробляє питання історичного краєзнавства та регіональної історії Поділля і Волині. Саме цими науковцями досить повно досліджена історія Подільського єпархіального історико-статистичного Комітету і його давньосховища, Подільського церковного історико-археологічного товариства [2–5; 8; 13; 18; 36; 38]. Діяльності його провідних діячів (Ю. Й. Сіцинського, засновнику Волинського церковного давньосховища – архієпископу Модесту (Стрельбицькому) присвячено кілька статей [6–7; 17]). Хоча, як указує І. А. Карсим, використання вищеназваними дослідниками лише фрагментарного матеріалу призвело до "некоректної оцінки церковно-археологічної діяльності установ лише як "вузькоконфесійного напрямку" [14, с. 11] (так, наприклад, Л. В. Баженов вважає, що "загалом у діяльності "Церковно-археологічного товариства" Київської духовної академії переважали корпоративність, конфесійна спрямованість, відірваність від потреб українського національного відродження, що не давало змоги повною мірою задовольнити потребу і запити історичної науки в цілому та історичного краєзнавства, зокрема" [3, с. 91]).

Зокрема, Л. В. Баженов, академік Української академії історичних наук, професор, багаторічний директор згаданого Центру, є автором кількох монографічних досліджень з проблематики, низки статей, а також координатором і редактором матеріалів Подільських історико-краєзнавчих конференцій, яких на сьогоднішній день проведено більше десяти, починаючи з 1965 р. Так,

Л. В. Баженов досліджував, зокрема, діяльність Подільської православної духовної семінарії і народознавчого гуртка в його стінах; подав досить виважений аналіз діяльності Комітету для церковно-історичного і статистичного опису Подільської єпархії (згодом – Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, далі – Подільське церковне історико-археологічне товариство), причому, як наголошував автор, на першому етапі становлення (1865–1875 рр.) товариство більше нагадувало гурток краєзнавців, ніж розгалужену організацію, де вироблялася концепція історико-регіональних досліджень; проте за перше десятиліття свого існування Комітет сформував стійкий колектив краєзнавців-однумців, нагромадив досвід у створенні історико-статистичних описів населених місць та єпархії, монографічних регіональних досліджень і, зрештою, виявив свою життєдайність; незважаючи на церковну суть, товариство у своїй роботі стало виходити за суто визначені церквою межі на шлях вивчення і популяризації громадянської історії та українського краєзнавства [2, с. 37]. Характер діяльності осередку на другому етапі (1876–1889 рр.) визначався дослідником як "гуртковий, вузький конфесійний", однак з виходом на якісно новий етап у своїй організаторській і науково-громадській роботі [2, с. 38]; третій етап (1890 – середина 1903 рр.) – як етап важливого реформування роботи товариства та найвищих кількісних і якісних результатів і досягнень у галузі історичного краєзнавства та регіональних досліджень Поділля (реорганізація в Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет і відкриття єпархіального Давньосховища старожитностей) [2, с. 46]; четвертий етап (реформування в Подільське церковне історико-археологічне товариство та заключний період його роботи (вересень 1903 р. – початок 1921 р.), протягом якого проявилися як сильні сторони діяльності осередку, пов'язані з його демократичною перебудовою, так і слабкі, – продовження залежності від єпархіальної влади та головна опора на священиків і викладачів духовних навчальних закладів, що, на думку Л. В. Баженова, привело до "трагедії в діяльності") [2, с. 56–57].

Окрім цього, вивчалися й інші церковно-археологічні товариства й установи України XIX – початку XX ст. Так, Л. С. Аскеровою у відповідному розділі дисертаційного дослідження крізь призму процесів модернізації інфраструктури м. Чернігова, матеріально-побутових умов містян, соціокультурної сфери міста здійснено спробу висвітлення діяльності культурно-освітніх закладів Чернігова (музеїв, бібліотек, Єпархіального сховища старожитностей),

однак не приділено достатньої уваги роботі Чернігівського церковно-археологічного комітету [1]. Коротко діяльність даної наукової установи проаналізувала Н. О. Ципляк у дисертації, присвяченій розвитку Чернігівської духовної семінарії [41]. А. А. Кучеренко, зазначивши одним із завдань дисертаційного дослідження вивчити мету, напрями та методи діяльності товариств і громадських організацій на Херсонщині у кінці XIX – на початку XX ст., не проаналізувала роботу Херсонського церковно-археологічного товариства та інших наукових осередків регіону (акцент був зроблений в основному на діяльності місцевої "Просвіти", впливу Південно-Західного відділення Російського географічного товариства та Одеського товариства історії і старожитностей на культурно-громадський рух на Херсонщині) [32]. У загальних працях, наприклад, С. Г. Водотики, де вміщено розділи про становище освіти, культури, релігії та повсякденне життя містян, науковим осередкам м. Херсона уваги приділено зовсім мало [9].

Як бачимо, у загальних працях регіонального спрямування не вміщено ґрунтовної і детальної інформації про церковно-археологічні товариства й установи місцевого рівня; в основному їм присвячені або ж окремі спеціальні праці, або ж публікації з конкретної галузі знання (пам'яткознавства, музеєзнавства, краєзнавства, археології, археографії, етнографії тощо), в царині якої, власне, і працювали дані осередки.

Таким чином, проаналізувавши сучасну вітчизняну історіографію діяльності церковно-археологічних товариств і установ України XIX – початку XX ст., констатуємо, що дана проблематика досліджена лише фрагментарно, у зв'язку з територіально-географічними межами існування даних осередків ціла низка проблем з їхньої історії так і залишається поки що невирішеною. В цілому незначна кількість сучасних вітчизняних дослідників займаються історією церковно-археологічних об'єднань зазначеного хронологічного періоду. Це К. К. Крайній, С. З. Заремба, Л. В. Баженов, Ю. С. Земський, І. А. Карсим, О. Нестуля, В. І. Ульяновський та деякі інші. Ще однією з ознак новітнього періоду розвитку історичної науки стала регіоналізація у вивченні осередків церковної археології, що, з одного боку, поглиблює дослідження конкретного об'єднання, з залученням до аналізу місцевих джерел, з іншого ж, навпаки, – унеможлиблює створення синтетичної праці про всі церковно-археологічні товариства і установи, які діяли в Україні у XIX – на початку XX ст. Звичайно ж, що на шпальтах регіональних періодичних видань можуть зустрічатися невеликі за об'ємом

публікації науковців, присвячені тому чи іншому ЦАТ і ЦАК, проте відслідкувати та систематизувати такі розвідки серед розмаїття наукових збірників, які на сьогоднішній день пропонує дослідникам наука, вкрай складно.

З існуючих в Україні у XIX – на початку XX ст. церковно-археологічних осередків найбільш повно у сучасній історичній науці вивчена діяльність Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, також достатня увага приділялася й Подільському єпархіяльному історико-статистичному комітету (згодом – товариству); історія ж Херсонського церковно-археологічного товариства, Чернігівського церковно-археологічного комітету, Харківського церковно-археологічного товариства подавалася в контексті більш широких суміжних проблем. Майже не дослідженими залишилася діяльність Волинського церковно-археологічного товариства і Полтавського церковно-археологічного комітету. Окрім того, перед історичною наукою постає головна проблема – створення узагальнюючого загальноісторичного дослідження з історії церковно-археологічних товариств і установ України XIX – початку XX ст.

Література

1. Аскерова Л. С. Чернігів у XIX – на початку XX ст.: формування міського середовища : автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01 / Аскерова Людмила Суліддівна ; Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2012. – 19 с.
2. Баженов Л. В. Alma mater подільського краєзнавства (Місто Кам'янець-Подільський – осередок історичної регіоналістики XIX – початку XXI століть) / Л. В. Баженов ; Ін-т історії України НАН України. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – 416 с.
3. Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX століть: Становлення. Історіографія. Біобібліографія / Л. В. Баженов ; НАН України, Ін-т історії України. – Хмельницький : Доля, 1995. – 255 с.
4. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. : Історіографія. Біобібліографія. Матеріали / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.
5. Баженов Л. В. Про історико-статистичні описи населених місць Поділля XIX–XX ст. / Л. В. Баженов // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля : науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 242–245.
6. Винокур І. С. Визначний літописець Поділля (Ю. Й. Сіцинський) / І. С. Винокур, В. В. Корнілов // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). – К. : Рідний край, 1991. – С. 93–101.

7. Винокур І. С. Ю. Й. Сіцінський / І. С. Винокур, В. В. Корнілов // УІЖ. – 1991. – № 3. – С. 69–74.
8. Вінюкова В. М. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет в історико-географічному дослідженні Поділля / В. М. Вінюкова // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля : науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 20–21.
9. Водотика С. Г. Історія Херсонщини XIII–XIX ст. : навч. посіб. / С. Г. Водотика ; Південноукраїнський регіональний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів. – Херсон : Айлант, 2003. – 159 с.
10. Грецькі рукописи у зібраннях Києва : Каталог. – Київ–Вашингтон, 2000. – 382 с.
11. Заремба С. Церковно-історичне та археологічне товариство в Києві / С. Заремба // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 82–89.
12. Заремба С. З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність / С. З. Заремба. – К. : Логос, 1995. – 447 с.
13. Земський Ю. С. Подільський єпархіальний історико-статистичний Комітет (становлення та діяльність) / Ю. С. Земський. – Хмельницький, 1997. – 26 с.
14. Карсим І. А. Розвиток церковної археології та музейництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Карсим Інна Анатоліївна ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2002. – 207 арк.
15. Каталог збережених пам'яток Київського Церковно-археологічного музею. 1872–1922 рр. – К. : НКПІКЗ, 2002. – 244 с.
16. Комарова І. І. Церковно-археологические учреждения и охрана памятников культуры в России конца XIX – начала XX вв. / І. І. Комарова // Археографический ежегодник за 1990. – М. : Наука, 1992. – С. 83–102.
17. Костриця М. Ю. Архієпископ Модест Стрельбицький – випускник Кам'янець-Подільської духовної семінарії / М. Ю. Костриця, С. І. Жилюк // Поділля і Волинь у контексті українського національного відродження. – Хмельницький, 1995. – С. 276–278.
18. Кошель О. М. Між церквою і наукою. Історичний нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства (1865–1920) / О. М. Кошель. – Київ–Кам'янець-Подільський : Центр поділлязнавства, 1998. – 69 с.
19. Крайній К. Історики Києво-Печерської Лаври XIX – початку XX століть / К. Крайній. – К. : Університетське вид-во "Пульсари", 2000. – 240 с.
20. Крайній К. К. Діяльність Київського Церковно-історичного та археологічного товариства з дослідження давньоруських християнських пам'яток Києва. – К. : Логос, 2004. – 19 с.

21. Крайній К. К. Дослідження українських пам'яток церковної давнини членами Київського Церковно-археологічного товариства / К. К. Крайній // Історія релігій в Україні : матеріали VIII міжнародного круглого столу. – Львів : Логос, 1998. – С. 128–129.

22. Крайній К. К. Дослідження церковної історії в Київському Церковно-історичному та археологічному товаристві 1872–1920 рр. : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / Крайній Костянтин Костянтинович ; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 265 арк.

23. Крайній К. К. Дослідження чернігівських печер членами Київського Церковно-археологічного товариства / К. К. Крайній // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність : Тези наукових читань. – Чернігів : Просвіта, 1999. – С. 17–19.

24. Крайній К. К. Єпископ Філарет (Філаретов) – перший голова Київського Церковно-археологічного товариства / К. К. Крайній // Могильнянські читання 2002 року : музейна справа в Україні на зламі тисячоліть: зб. наукових праць : – К. : ВІПОЛ, 2003. – С. 250–253.

25. Крайній К. К. Історики Києво-Печерської лаври. Федір Титов (1864–1935) / К. К. Крайній // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури : зб. наукових праць. – К. : КМ Akademia, 1999. – Вип. 2. – С. 36–40.

26. Крайній К. К. Київське Церковно-історичне та археологічне товариство – Лаврський альманах : зб. наукових праць / К. К. Крайній. – К. : Університетське видавництво "Пульсар", 2001. – Вип. 4, спецвип. 1. – 104 с.

27. Крайній К. К. Обстеження Канівського Успенського (Георгіївського) собору членами Київського Церковно-археологічного товариства / К. К. Крайній // Яковлівські читання : матеріали наукової конференції пам'яті Андрія Яковліва (1872–1955). – Черкаси, 2000. – С. 59–62.

28. Крайній К. К. Реставраційні роботи у Троїцькій надбрамній церкві 1881–1883 рр. / К. К. Крайній // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури : зб. наукових праць. – К. : КМ Akademia, 1999. – Вип. 1. – С. 17–21.

29. Крайній К. К. Розробка питань церковної археології членами Київського Церковно-археологічного товариства / К. К. Крайній // Церковная археология Южной Руси : сб. материалов Международной конференции "Церковная археология: проблемы, поиски, открытия", Севастополь, 2001 г. – Севастополь, 2002. – С. 14–19.

30. Крайній К. К. Церковна археологія: минуле і перспективи / К. К. Крайній // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції "Православ'я – наука – суспільство: проблема взаємодії". – Черкаси, 2003. – С. 53–55.

31. Крайній К. К. Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії та його колекція християнських культових пам'яток / К. К. Крайній // Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодення, перспективи : зб. – Дніпропетровськ: РВВ ОП "Дніпропетровська книжкова друкарня", 1999. – С. 25–27.

32. Кучеренко А. А. Український культурно-освітній рух у Херсонській губернії в період з 1861 по 1917 рр. : автореф. дис. ... канд. істор. наук : спец. 07. 00. 01 / Кучеренко Алла Алімівна ; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2003. – 19 с.

33. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917–1941 рр. / О. Нестуля. – К. : Інститут історії НАН України, 1995. Ч. 1. – 1995. – 280 с.

34. Петров М. Скрижалі пам'яті / упоряд. В. Ульяновського, І. Карсим. – К. : Либідь, 2003. – 336 с. – ("Пам'ятки історичної думки України").

35. Петров Н. И. Воспоминания старого археолога / Н. И. Петров // Просемінарії: медієвістика, історія Церкви, науки і культури. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 93–134.

36. Прокопчук В. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність / В. Прокопчук. – К. : Рідний край, 1995. – С. 26–52.

37. Сохань С. В. Бібліотечно-археографічна діяльність М. І. Петрова (1840–1921) : дис. ... канд. істор. наук. : спец. 07. 00. 08 / Сохань С. В. ; НАН України. НБУ ім. В. І. Вернадського. – К., 2003. – 218 арк.

38. Стельмашова А. І. Діяльність Подільського церковного історико-археологічного товариства / А. І. Стельмашова // Хмельницькому 500 : тези доповідей науково-теоретичної конференції. – Хмельницький, 1990. – С. 60–62.

39. Ульяновський В. Микола Петров: портрет у часовій перспективі та різних інтер'єрах / В. Ульяновський, О. Панчук // Петров М. І. Скрижалі пам'яті / В. Ульяновський. – К., 2003. – С. 5–67.

40. Ульяновський В. І. "Третя складова" історико-церковної школи Київської духовної Академії / В. І. Ульяновський // Просемінарії: медієвістика, історія церкви, науки і культури. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 134–144.

41. Ципляк Н. О. Чернігівська духовна семінарія у соціокультурному та громадському житті Півночі Лівобережжя (кінець XVIII – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. істор. наук : спец. 07. 00. 01 / Наталія Олегівна Ципляк; Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2012. – 19 с.

42. Чернухін Є. К. Грецькі рукописи у зібраннях Києва : каталог / Є. К. Чернухін. – Київ–Вашингтон, 2000. – С. 272–320.

43. Шаріпова Л. В. З історії рукописного зібрання Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії / Л. В. Шаріпова // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 123–133.

44. Шульц І. В. До історії формування колекції живопису Києво-Печерського заповідника / І. В. Шульц // Мистецька спадщина : матеріали та дослідження. – К., 1993. – С. 3–15.